

УДК 821.161.3

ВООБРАЖЕНИЕ ОБЩЕГО: БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК И БЕЛОРУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛЕКСАНДРА ЕЛЬСКОГО

П. Г. КОШМАН¹⁾

¹⁾Мозырский государственный педагогический университет им. И. П. Шамякина,
ул. Студенческая, 28, 247760, г. Мозырь, Беларусь

Аннотация. Изучаются процессы формирования и выражения идей белорусского сообщества в отечественной литературной традиции. На материале произведений А. Ельского показывается роль белорусского языка в консолидации творческих сил Беларуси и поиске ими общей ценностной основы с белорусским народом. В ситуациях художественной коммуникации автора с читателем на белорусском языке прослеживается преемственность задач по репрезентации белорусской самобытности и конструированию белорусской идентичности. Раскрывается личный творческий вклад А. Ельского в наполнение литературы конца XIX – начала XX в. представлением об исторической субъектности белорусского народа.

Ключевые слова: Александр Ельский; белорусская литература XIX в.; белорусский язык; родина; белорусское сообщество; идентичность.

Благодарность. Работа выполнена в рамках государственной программы научных исследований «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства на 2021–2025 гг.» (подпрограмма «Национальный нарратив в белорусской литературе XIX–XX вв.: специфика конструирования и художественной репрезентации»).

УЯЎЛЕННЕ СУПОЛЬНАГА: БЕЛАРУСКАЯ МОВА І БЕЛАРУСКІ ЗМЕСТ ТВОРАЎ АЛЯКСАНДРА ЕЛЬСКАГА

П. Р. КОШМАН^{1*}

^{1*)}Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна,
вул. Студэнцкая, 28, 247760, г. Мазырь, Беларусь

Анотацыя. Вывучаецца працэс фарміравання і выражэння ідэй беларускай супольнасці ў айчынным літаратурнай традыцыі. На матэрыяле твораў А. Ельскага паказваецца роля беларускай мовы ў кансалідацыі творчых сіл Беларусі і пошуку імі агульнай каштоўнаснай асновы з беларускім народам. У сітуацыях мастацкай камунікацыі аўтара з чытачом на беларускай мове прасочваецца пераемнасць задач па рэпрэзентацыі беларускай адметнасці і канструванні беларускай ідэнтычнасці. Раскрываецца асабісты творчы ўнёсак А. Ельскага ў нападўненне літаратуры канца XIX – пачатку XX ст. уяўленнем аб гістарычнай суб'ектнасці беларускага народа.

Ключавыя словы: Аляксандр Ельскі; беларуская літаратура XIX ст.; беларуская мова; радзіма; беларуская супольнасць; ідэнтычнасць.

Образец цитирования:

Кошман ПР. Уяўленне супольнага: беларуская мова і беларускі змест твораў Аляксандра Ельскага. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2025;1:31–37. EDN: CXOBUP

For citation:

Koshman PR. Imagination of the general: the Belarusian language and the Belarusian content of Alexander Yelsky's works. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2025;1:31–37. Belarusian. EDN: CXOBUP

Автор:

Павел Григорьевич Кошман – кандидат филологических наук, доцент; декан факультета повышения квалификации и переподготовки кадров.

Author:

Pavel R. Koshman, PhD (philology), docent; dean of the faculty of advanced training and retraining. pauloko7h@gmail.com

Падзяка. Работа выканана ў рамках дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы на 2021–2025 гг.» (падпраграма «Нацыянальны наратыў у беларускай літаратуры XIX – XX стст.: спецыфіка канструявання і мастацкай рэпрэзентацыі»).

IMAGINATION OF THE GENERAL: THE BELARUSIAN LANGUAGE AND THE BELARUSIAN CONTENT OF ALEXANDER YELSKY'S WORKS

P. R. KOSHMAN^a

^a*Mozyr State Pedagogical University named after I. P. Shamyakin,
28 Studenckaja Street, Mazyr 247760, Belarus*

Abstract. The article is devoted to the process of formation and expression of the ideas of the Belarusian community in the national literary tradition. Based on the material of A. Yelsky's works, the role of the Belarusian language in consolidating the creative forces of Belarus and their search for a common value basis with the Belarusian people are indicated. In the artistic situations of the author's Belarusian-language communication with the reader, the continuity of tasks for the representation of the Belarusian peculiarity and the construction of the Belarusian identity is traced. The personal creative contribution of A. Yelsky to filling the literature of the late 19th and early 20th centuries with the idea of the historical subjectivity of the Belarusian people is revealed.

Keywords: Alexander Yelsky; Belarusian literature of the 19th century; Belarusian language; Motherland; Belarusian community; identity.

Acknowledgements. The article was prepared in the framework of the state scientific research programme «Society and humanitarian security of the Belarusian state for 2021–2025» (subprogramme «National narrative in Belarusian literature of the 19th – 20th centuries: the specifics of construction and artistic representation»).

Уводзіны

Кожны выпадак звароту да беларускай мовы на этапе станаўлення новай беларускай літаратуры ў XIX – пачатку XX ст. уяўляе важкую падставу для ўзнікнення ўвагі з боку айчыннага літаратуразнаўства. На фоне прызнаных тагачасных літаратурных практык польскай і рускай моў стварэнне мастацкіх тэкстаў на беларускай мове выглядае дастаткова неардынарным творчым учынкам. Тым не менш бачыцца, што менавіта гэта акалічнасць выяўляе стаўленне тагачаснага грамадства да сваёй літаратуры – таго мастацтва, якое і па змесце, і па форме адпавядала патрэбам і магчымасцям беларусаў. Па гэтай прычыне асабліва цікавымі для даследчыкаў з'яўляюцца сітуацыі, калі беларускае слова не проста прыходзіла ў літаратуру ў выніку творчага азарэння, а выступала ўсвядомленым элементам аўтарскага замыслу. За выкарыстаннем мовы ў якасці творчага інструмента стаіць комплекс прычын, абставін і дасягненняў, якія, з аднаго боку, характарызуюць уклад пісьменніка ў нацыянальную літаратуру, з другога – даюць магчымасць убачыць асаблівасці яе развіцця.

У дадзеным даследаванні пытанне ўзаемасувязі паміж выбарам беларускай мовы, асабістымі аўтарскімі пошукамі і агульнымі тэндэнцыямі развіцця літаратуры прапануецца разглядаць на прыкладзе творчасці Аляксандра Ельскага. У гісторыі беларускага мастацкага слова ён адыграў важную ролю ў абуджэнні літаратурнага жыцця Беларусі на схіле XIX ст. Уладальнік маёнтка Замосце Ігуменскага павета Мінскай губерні, дзякуючы сваім камунікатыўным здольнасцям, змог наладзіць творчыя сувязі з многімі вядомымі дзеячамі культуры і навукі свайго часу. Шчырая зацікаўленасць у развіцці роднага краю спрыяла прызнанню яго кампетэнтным знаўцам «беларускіх спраў» [1, с. 473]. А. Ельскі актыўна супрацоўнічаў са стваральнікамі энцыклапедый, публікаваўся ў папулярных перыядычных выданнях, а яго беларускамоўныя творы, размешчаныя ў тым ліку ў афіцыйных газетах, па шырыні ахопленай чытацкай аўдыторыі відавочна не мелі ў той час канкурэнтаў. Між тым у разнастайнасці і маштабнасці творчай спадчыны пісьменніка даследчыкі У. Казбярук [2] і М. Хаўстовіч [3] прасочваюць адпаведнасць працэсам фарміравання беларускай нацыі. Мэта дадзенага артыкула – вызначыць нацыятворчы патэнцыял беларускамоўных твораў А. Ельскага, выявіць іх праблемна-вобразны змест, арыентаваны на актуалізацыю супольных каштоўнасцей беларускага народа.

Вынікі і іх абмеркаванне

З вядомай сёння беларускамоўнай спадчыны пісьменніка храналагічна першым з'яўляецца верш «Вінцуку Дуніну-Марцінкевічу». Прыпіска да твора ўказвае месца і час яго напісання («Замосце, 27 чэрвеня 1872 г.»), а назва адсылае да асобы першага ў гісторыі новай літаратуры прафесійнага беларускамоўнага аўтара. Верш важны тым, што фіксуе зацікаўленасць творчых сіл у паслядоўнай працы на ніве беларускай літаратуры і заадно дэманструе функцыю кансалідацыі, уласціваю беларускай мове.

Выбіраючы беларускую мову для звароту да В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Ельскі не быў арыгінальным, а выкарыстоўваў прыняты сярод мясцовых літаратараў спосаб выказвання падтрымкі таварышаў па пярэ і прызнанні да іх. Аб такім беларускамоўным этыкеце выдатна сведчыць унікальны дакумент літаратурнага жыцця 1850–60-х гг. – альбом А. Вярыгі-Дарэўскага. Пажаданні (сярод іх «у довад прыязні» [4, с. 258]) і словы самога В. Дуніна-Марцінкевіча, запісаныя на яго старонках па-беларуску, выяўляюць сітуацыю шырокага ўжывання народнай гаворкі ў зносінах паміж пісьменнікамі, дзе яна, відавочна, служыла паказчыкам прыналежнасці да *сваёй* агульнай радзімы. У святле такой камунікатыўнай практыкі мова спрыяла наладжванню творчых кантактаў. А. Ельскі на момант напісання верша «Вінцуку Дуніну-Марцінкевічу», як вынікае са зместу твора, не быў асабіста знаёмы з адрасатам твора, але, звяртаючыся да яго на мове іх роднага краю, меў падставы быць прызнаным *сваім*. Аўтар верша якраз на гэтым і настойваў, ён прадстаўляў сябе ментальна блізкай класіку асобай, быў гатовы дапамагчы ў яго справе: *Мяне не знаеш, а я – хват, // Такі жа дужы, як ты, брат... // Як хочаш магу я пісаць, // Усякі мыслі выкладаць* [1, с. 366].

У сяброўскім звароце пачынальніка да аўтарытэтнага аўтара раскрываецца разуменне тагачаснай беларускай літаратурай свайго прызначэння. У матывацыйнай частцы верша, адрасаванай В. Дуніну-Марцінкевічу, акрэсліваецца чытацкая аўдыторыя паэта-класіка і яе чаканні: *Ды пацеш жа мужычкоў, // Ім трэба песенькі сваёй* [1, с. 366]. Сэнс гэтых радкоў выходзіў за межы пажаданняў толькі аўтару «Гапона» і выяўляў галоўную задачу беларускай літаратуры, якая заключалася ў тым, каб дбаць аб народзе, несці яму веды, асвету, спрыяць яго духоўнаму развіццю. З гэтай мэтай А. Ельскі і прапаноўваў гуртаваць сілы. Яго герой, выяўляючы напачатку толькі асабістае меркаванне, на пэўным адрэзку прамовы пачынае гаварыць ад імя творцаў. Верш стварае вобраз творчай супольнасці, гаворыць пра агульную працу песняроў у будучым часе: *А ціхамір'е як настане, // Тады зайграем мы, маспане!..* [1, с. 366]. У творы аўтар дзеліцца планами: *Злых рэзаць будзем языком // А добрым слаць паклон і чэсць* [1, с. 366]. Намінальна гэтыя пажаданні звернуты да В. Дуніна-Марцінкевіча, але паказваюць найперш запыт самога А. Ельскага на ідэнтыфікацыю сябе як прадстаўніка беларускай літаратуры. Паводле верша, прыналежнасць да гэтай кагорты была важным складнікам самаўсведамлення аўтара і патрабавала ад яго засяроджанасці на навакольнай мясцовасці, яе людзях і культуры, заахвочвала да іх творчага ўзнаўлення на беларускай мове. Не будзе перабольшваннем аднясенне гэтых характарыстык у цэлым да пісьменнікаў XIX ст., якія прыхільна ставіліся да беларускага слова і імкнуліся падзяліцца гэтым стаўленнем як са сваім сацыяльным асяродкам, так і з беларускімі сялянамі.

Асабіста А. Ельскі магчымасці беларускага слова ў паэтычным асэнсаванні вобраза радзімы правяраў, працуючы над перакладам паэмы «Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча. Пацвярджаючы прыхільнасць да *сваёй* аўдыторыі, перакладчык суправаджаў беларускамоўнае выданне твора прысвячэннем: «Працу гэту ахвяруе тлумач ад шчырага сэрца на пажытак братняму беларускаму народу...» [1, с. 388]. Да яго аўтар звяртаўся далей у прадмове «Слоўца ад тлумача», дзе сярод іншага ацэньваў вартасці беларускай мовы менавіта як творчага інструмента. Аўтар згадваў даўнія традыцыі яе выкарыстання, фактычна прыраўніваў да іншых моў, на якія ўжо была перакладзена паэма А. Міцкевіча, і ўрэшце рэзюмаваў: «Ваш старадаўны беларускі язык, мусіць, варт чагось, калі можна на яго склад ператлумачыць найцальнейшыя паэтычныя творы вялікіх пісацелей» [1, с. 388].

Прыведзеная характарыстыка вылучае ў мове важныя для перакладчыка і даследчыка якасці, якія адлюстроўвалі каштоўнасці зрэз мясцовай творчай супольнасці, але не былі прыняты беларускімі сялянамі. Чакаць ад іх імгненнай і масавай рэакцыі на ўсхваленне беларускай мовы было б неапраўдана наіўна. Але словы А. Ельскага гучалі не ўпустую. Яны мелі доўгатэрміновае дзеянне, назапашвалі эффект прысутнасці беларускай мовы ў грамадскай думцы ў цэлым, спрыялі пазітыўнаму стаўленню да культуры беларусаў. У прадмове А. Ельскага паўставала асоба апавядальніка, які не атаясамлівае сябе з беларускасцю, але апыаецца над ёю. Звяртаючыся да беларусаў, перакладчык гаворыў не пра «наш», а пра «ваш старадаўны беларускі язык» і пазіцыянаваў сябе прадстаўніком польскамоўнай мясцовай традыцыі. Гэты факт варта разглядаць з улікам той камунікатыўнай сітуацыі, якую ствараў пераклад. Яго аўтар фактычна выконваў ролю пасрэдніка ў міжнародных культурных стасунках і бачыў сваю місію ў тым, каб зрабіць знакіты паэтычны твор здабыткам братняга народа. Такія ўмовы не прадугледжвалі супадзення ідэнтычнасці перакладчыка і чытача, пры гэтым размежаванне паміж імі не было

абсалютным. Пераклад паэмы А. Міцкевіча адрасаваўся чытачам, якія належалі да іншай моўнай традыцыі і мелі іншы сацыяльны стан, але жылі з аўтарам і перакладчыкам у адным краі. Радзіма пераважала адрозненні, выступала агульнай каштоўнасцю, а абраны для перакладу паэтычны тэкст служыў мастацкім увасабленнем гэтай ідэі. Прадстаўляючы беларускамоўным чытачам паэму «Пан Тадэвуш», А. Ельскі рабіў акцэнт на адзінстве, падкрэсліваў, што ў творы «жыве ўся быліна дарагога нам і Вам краю» [1, с. 389].

Слова «ваш» у прадмове «Слоўца ад тлумача» ўжывалася перакладчыкам не для супрацьпастаўлення сябе і іншых, а для таго, каб данесці да адрасата, да братняга беларускага народа, думку, што гэта мова менавіта яго і што яна ўяўляе вялікі духоўны скарб. Зрэшты, калі ўзнікала неабходнасць, то А. Ельскі глядзеў на прыналежнасць беларускай мовы шырока, паказваў яе агульным набыткам сваёй радзімы і ўсіх яе жыхароў. Так, на старонках польскамоўнай газеты «Крај», разважаючы пра стан народных гаворак у іншых славянскіх краінах, ён пазіцыянаваў сябе жыхаром Літоўскай Русі і зазначаў: «І наша беларуская мова, ці, як хочацца іншым, крывічанска-дрыгавічанска-драўлянская мова народа, можа спаборнічаць за лепшае» [5, с. 9]. У цэлым А. Ельскі ўздываў пытанне выкарыстання беларускай мовы ў касцёльных набажэнствах. Для абгрунтавання важнасці гэтага пытання аўтар маляваў карціну краю, у якім, за выключэннем касцёла, беларуская мова карыстаецца надзвычай шырокай падтрымкай: «Беларуская гаворка мілая была заўжды вуху і сэрцу ўсіх слаёў тутэйшага грамадства так доўга, што нават вельмі моцна заразіла мову тутэйшых палякаў. Дапоўнім, што, шануючы патрыярхальную мову нашага люду, заўжды яе, а не іншую ўжываем у стасунках з народам. Праваслаўнае духавенства ў нас на споведзі і ў стасунках з народам ужывае амаль толькі правінцыяльную мову, г. зн. беларускую. Дапоўнім, што нават урад у Мінскай губ. 1863 г. у дыялекце, набліжаным да народнага, рабіў адозвы да сялян з мэтай дакладнага ўплыву на думкі» [5, с. 10].

Пільная ўвага А. Ельскага да беларускай мовы тлумачыцца яе рэпрэзентатывнымі магчымасцямі для ўзнаўлення вобліку радзімы. Слова беларуса, як і ў цэлым адзнакі народнай культуры, неслі ў яго апаведзе функцыянальную нагрузку па выяўленні ўнікальнасці роднага краю. Разам з тым сфера выкарыстання беларускай мовы пераўзыходзіла задачу рэпрэзентацыі каштоўнасцей культурнага артэфакта. Пісьменнік бачыў у мове беларусаў дзейсны сродак развіцця духоўных традыцый народа і заклікаў іншых дапамагаць гэтай справе: «Калі народ любіць і ўшаноўвае песняй сваё гняздо, гэта ўжо адно добра аб ім сведчыць; у такім выпадку, хто можа, няхай памагае яму палюбіць і захаваць для ўласнай славы і шчасця айчынную мову, якая з'яўляецца яго сапраўдным скарбам, без якога не быў бы ён тым, чым ёсць, і не спяваў бы так чуліва і слаўна, як спявае пра родны край» [1, с. 320].

Большая частка беларускамоўнай спадчыны А. Ельскага звернута непасрэдна да сялянства. Аўтару было важна гаварыць з ім літаральна на адной мове, каб быць пачутым і зразумелым у сваіх перажываннях. Гаспадар маёнтка Замосце разлічваў на тое, што роднае слова зробіць беларуса больш успрымальным да настаўленняў. А. Ельскі прыклаў шмат намаганняў, каб выдаць у брашурах вершаванае апавяданне «Сынок» (1895), а потым пад адной вокладкай апавядання «Слова аб праклятай гарэлцы» і «Аб жыцці і смерці п'яніцы» (1900). У гэтых напісаных па-беларуску творах асуджалася парушэнне традыцыйнай маралі, выкрывалася п'янства. Такі дыдактычны змест і даступнае афармленне былі павінны спрыяць росту духоўнасці і пашырэнню асветы сярод сялян. Аўтарскі замысел прадугледжваў для іх немудрагелісты, засяроджаны на павучанні сюжэт без прэтэнзій на тое, каб быць узорам высокага мастацтва. Тым не менш згаданыя творы на сваім узроўні выконвалі задачы па ўмацаванні пазіцыі беларускай літаратуры. Маючы танны кошт і, як відаць, вялікі наклад, дыдактычныя брашуры А. Ельскага былі разлічаны на значную колькасць чытачоў, фактам свайго існавання сцвярджалі звычайнасць сітуацыі, калі творы пішуцца па-беларуску.

Праз абмеркаванне такіх вечных праблем, як п'янства, гультайства, сацыяльная неўладкаванасць і адсутнасць асветы, размова пісьменніка з братнім беларускім народам непазбежна прыходзіла да надзённага пытання пра лёс Бацькаўшчыны. Клопат аб яе сённяшнім і заўтрашнім дні паўставаў важным аргументам у аўтарскім непрыманні грамадскіх заган і класавай варожасці, прымушаў пісьменніка востра рэагаваць на падзеі, у якіх ён бачыў негатыўныя наступствы для роднай зямлі. Так, адзін з найбольш патрыятычных тэкстаў А. Ельскага – праявічная гутарка «Выбіраймся ўпрочкі! Скарэй у Томск!» (1895) – быў створаны з нагоды масавай эміграцыі беларускіх сялян у Сібір. Да іх пісьменнік звяртаўся на беларускай мове, каб засцерагчы ад неабдуманых учынкаў. Твор даваў рэзка адмоўную ацэнку ідэі пошуку лепшай долі ў чужых краях, вучыў не верыць у «казку аб кісельных берагах, аб дармовым, гатовым скарбе за тысячу вёрст» [1, с. 379] і расказваў пра далёкую Томскую губерню, дзе перасяленцаў чакае выпрабаванне суровым кліматам і дзікай прыродай. Аўтар заклікаў беларусаў быць разважлівымі і ўлічыць усе недахопы жыцця ў чужым краі, але галоўная яго аргументацыя супраць пераезду зыходзіла з каштоўнаснага ўспрымання радзімы.

У свой час А. Ельскі ў артыкуле «Беларусь», змешчаным у выданні «Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana», вызначаў адно з ключавых правіл існавання тутэйшага краю: беларускі народ «заўсёды сцеражэ бацькоўскі двор і неахвотна аддаляецца ад яго больш як на некалькі міль...» [1, с. 22]. Спасылаючыся на досвед жыцця, правяраны продкамі, аўтар у новай сітуацыі ўжо для самога народа шукаў вобразы, якія змогуць перасцерагчы суайчыннікаў ад непрадуманых дзеянняў. Гутарка «Выбіраймась ўпрочкі! Скарэй у Томск!» была звернута да сумлення тых, хто збіраўся пакінуць «зямельку, нашу маці», нагадвала ім, што «святая бацькоўская ніўка» ніколі не дасць свайму гаспадару стаць жабраком. Прыведзеныя метанімічныя абазначэнні радзімы выяўляюць прыклады адаптацыі яе вобраза пад светапогляд вясковага чалавека. Уласцівае сялянину экзістэнцыяльнае ўспрыманне зямелькі і ніўкі пашыралася на стаўленне да свайго свету ў цэлым, а іх персаніфікаванае атаясамліванне з вобразамі маці і бацькі замацоўвала думку аб прадвызначанай залежнасці чалавека ад месца нараджэння. У гэтых натуральных спрадвечных сувязях аўтар шукаў аснову для прызнання беларускімі сялянамі той супольнай радзімы, якая выходзіла за межы іх прыватнага існавання. Яго гутарка пафасна прамаўляла: «Якое ж гэта вялікае, святое слова: родны край!» [6, с. 86], а пасля павучала: «Да трэба толькі зразумець яго і з чэсцю, глыбока хаваць у сэрцы!» [6, с. 86].

Уяўленне агульнай радзімы, паводле канструктывісцкай тэорыі нацыі, з'яўляецца неабходнай умовай для фарміравання пачуцця нацыянальнага адзінства. Спадчына А. Ельскага адлюстроўвае таксама і іншыя прыметы ўключанасці ў працэс нацыянальнага будаўніцтва. Гутарка «Выбіраймась ўпрочкі. Скарэй у Томск!» замацоўвала вобраз калектывнага «мы» ў часавым вымярэнні: паказвала ідэальным яго даўняе мінулае, тлумачыла праблемы сучаснага дня падзеннем маралі, адыходам ад традыцый і давала канкрэтныя парады на будучыню. Апавядальнік вызначаў залішняе захапленне чужым і недацэнку свайго як галоўную пагрозу для існавання супольнасці. У ходзе разважанняў дыяпазон такога супрацьпастаўлення пашыраўся на многія праявы духоўнай і матэрыяльнай культуры, уключаў песні, танцы, адзенне, але вышэйшы ўзровень небяспекі аўтар аб'яўляў, калі размова заходзіла пра перасяленне. Такая перамена месцажыхарства непазбежна вяла да страты сувязі са сваімі каранямі, сваёй супольнасцю і адназначна трактавалася як парушэнне фундаментальных законаў народнага жыцця. А. Ельскі настойваў, што патрэбна старацца ў працы і асвеце тут, «а ўжо дасць Бог добры суты з зямелькі роднай, каторую, мусіць, Ён прызначыў вам Сам, на варстат працы вячыстай, калі вы ў ней параджаліся і рахуецеся яе сынамі» [6, с. 98].

На думку А. Ельскага, радзіма адносілася да катэгорыі вышэйшых каштоўнасцей беларускага народа літаральна з Божай ласкі. І прыведзеная інтэрпрэтацыя роднай зямлі як падарунка ад Творцы, і неаднаразовае спалучэнне слова «радзіма» з эпітэтам «святая» дэманструюць сакралізацыю яе вобраза. Падобныя характарыстыкі даваліся і беларускай мове, але ў сітуацыі ўспрымання радзімы наратар падкрэсліваў сілу яе абсалютнага прыцяжэння. Аўтар нагадваў, «што гэта ўсё ад Бога, каб былі на свеце людзі старшыя і малодшыя, гаспадары і маладцы, манархі і падданыя, – і што для ўсіх іх ёсць родны край» [1, с. 377]. Гутарка расказвала пра прыналежнасць да адной зямлі, агульнай спадчыны і імкнулася замацаваць адчуванне еднасці мастацкімі сродкамі. Характэрная для тэксту высокая частотнасць ужывання слоў «наш» і «родны» стварала дадатковыя ўмовы для прызнання чытачом сваёй асабістай далучанасці да тутэйшага краю. Паказальна, што гісторыя публікацый твора выяўляе тэндэнцыю да ўзмацнення гэтага эфекту. Аповед для беларусаў, якія «здумалі гуртам перабірацца ў Томскую губерню», вытрымаў за адзін 1886 г. тры выданні. Спачатку гутарка выйшла ў Пецярбургу, затым у Віцебску пад назвай «Нашы перасяленцы» з'явілася ў газеце «Витебские губернские ведомости» і ўрэшце была выдадзена ў мясцовай друкарні асобнай кнігай. Звесткі пра ўдзел А. Ельскага ў падрыхтоўцы віцебскага выдання адсутнічаюць [7, с. 109], але можна лічыць, што гэты зварот да твора адпавядаў планам аўтара па пашырэнні выказаных ім думак. Больш за тое, у выдадзеным у Віцебску тэксце, які меў некаторыя адрозненні ад першакрыніцы, ідэя агульнай радзімы падаецца нават крыху больш разгорнута. Так, калі першае выданне гаварыла пра шкоду ад перасялення, якая будзе нанесена «цэламу краю» [6, с. 87], і колькасць насельніцтва «ў нашым заходнім краі» [6, с. 92], то ў віцебскай рэдакцыі адпаведныя фрагменты былі ўдакладнены («цэламу роднаму краю» [1, с. 377]) і перайначаны («у нашай Беларусі» [1, с. 382]). Таксама заўважым, што ў дадзеным даследаванні часам перавага аддаецца цытатам з гутаркі «Нашы перасяленцы» па прычыне большага змястоўнага вылучэння ў ёй вобраза радзімы.

Патрыятычны змест і легальныя ўмовы распаўсюджвання даюць даследчыкам падставы бачыць у гутарцы «Выбіраймась ўпрочкі! Скарэй у Томск!» «надзвычай важны мастацка-публіцыстычны твор, які сваёй ідэйна-эстэтычнай “праграмай” выконваў нацыятворчую функцыю, абуджаў нацыянальную свядомасць» [6, с. 110]. Важна, што ў спадчыне пісьменніка заяўлены нацыянальны кірунак меў развіццё. Наступны твор А. Ельскага «Гутарка аб тым, якая мае быць “Зямля і воля” сельскаму народу» (1906), надрукаваны на беларускай мове лацінскім шрыфтам з указаннем у назве нязменнага адрасата, расказвае пра неабходнасць узаемаразумення, а таксама задае арыенцір на стварэнне грамадзянскай нацыі:

Niachaj zhoda budzia z wami,
Żywicia muzyki z panami,
Saŭsimi u krai, dyk i z żydami,
Kryŭdy nia czyńcia nikomu,
Bo usie my miaszkancy adnaho domu! [6, с. 164].

Які агульны дом браўся пад увагу ў творы, можна меркаваць па падзагалоўку «Праўdziwy obrazok, żuycom zniaty z ciapieraszniacho żyćcia wioski na Bielaj Rusi, daŭniaj Krywiczyznia». Адмыслова абазначаны ў ім акалічнасці месца і часу дзеяння працавалі на тое, каб гутарка беспамылкова знайшла сваіх чытачоў. Тапонімы, як і мова, указвалі на прызначэнне тэксту для беларусаў, дакладней для тых сялян, якія на пачатку XX ст. рыхтаваліся ўсвядоміць сваё агульнае імя і разам з тым станавіліся сведкамі і ўдзельнікамі наймацнейшага грамадскага супрацьстаяння – класавага канфлікту.

А. Ельскі збірае герояў гутаркі ў вясковай хаце для таго, каб расказаць, якім шляхам варта ісці сельскаму народу ў сітуацыі грамадскага ўзрушэння. Паводле сюжэта, пропаведзь святара аб стваральнай працы, грамадскіх інтарэсах і згодзе знаходзіць шчыры водгук у сэрцах сялян, нават галоўны бунтар пад уражаннем ад яе адразу прызнае свае памылкі. Расказаная гісторыя, нягледзячы на заяўленае сведчанне аб яе праўдзівасці, вырашала супярэчнасці паміж героямі настолькі хутка і проста, што наўрад ці магла быць паўторана з той жа эфектыўнасцю ў рэальных жыццёвых абставінах. Але аўтар, відавочна, не разлічваў на прамое перайманне ўчynкаў сваіх герояў. Створаная сцэна канфлікту і яго мірнага вырашэння выкарыстоўвалася ім як мастацкая ўмоўнасць для выказвання сваёй неабыхавай грамадзянскай пазіцыі.

Аўтарская прапанова па дээскалацыі супярэчнасцей у соцыуме малое надзвычай важна для ідэі беларускай супольнасці вобраз краю. У яго мастацкай рэпрэзентацыі прысутнічае ўжо знаёмы па папярэдніх творах прыём сакралізацыі: пра радзіму і яе каштоўнасць пісьменнік даручае распавядаць менавіта святару. Але ў цэлым тэма супольнай радзімы ў творы «Гутарка аб тым, якая мае быць “Зямля і воля” сельскаму народу» выходзіць на новы ўзровень асэнсавання. Калі раней А. Ельскі засяроджваў увагу на традыцыях, неразрывнай сувязі беларуса са «святой бацькоўскай ніўкай», то ў новых грамадскіх абставінах пачатку XX ст. ён ставіць пытанне ўжо пра супольную будучыню роднай зямлі. Прамаўляючы да сялянскага народу пра неабходнасць пабудовы грамадскага ладу, пры якім галоўнымі каштоўнасцямі будуць закон, свабода і справядлівасць, пісьменнік выступаў не з абстрактнымі тэзісамі, а са своеасаблівай праграмай уладкавання менавіта сваёй радзімы:

Wiedajem szto kraj biaz ładu,
Patrebny lepszyja zakòny
I haspadarstwu dać treba nieku radu,
Kab kaźny byŭ zadawolony,
Kab uczyŭsia, sam zashocza jak,
Kab wieryc moh pa swajej woli,
Kab pan wialmoźny i prastak
Bazpeczny byli u swojej doli;
Kaby ziamla kaźnamu prystupna
Stałasja warstatam trudu,
I mnoha jej była da kupna,
Usiamu Ajczyzny ludu... [6, с. 161].

У гутарцы А. Ельскага вобраз агульнай айчыны толькі маляваўся, яе межы яшчэ не былі вызначаны на картах. Пісьменнік гаварыў пра радзіму, каштоўнасць і гістарычную неабходнасць якой яшчэ патрабавалася прыняць і зразумець. Наступныя падзеі пачатку XX ст. дадуць чытачам твораў А. Ельскага, братняму беларускаму народу, нямала падстаў, каб ужо асабіста пераканацца ў слушнасці аўтарскай думкі аб нязменнай каштоўнасці роднай зямлі.

Заклучэнне

З пазіцыі сённяшняга дня добра відаць, што А. Ельскі, карыстаючыся беларускай мовай для вырашэння творчых задач, задаваў тутэйшаму літаратурнаму руху моцны імпульс развіцця. Яго творчая спадчына выяўляе этапы мэтанакіраванага і паслядоўнага асваення беларускай мовы як вызначальнай прыметы культуры беларускага краю і выключнага па сваёй даступнасці сродку зносін з беларускім народам. Творы пісьменніка наглядна прадэманстравалі нацыятворчы патэнцыял мастацтва беларускага слова, забяспечылі на памежжы XIX–XX стст. пераход яго канцэптуальнага прызначэння ад рэпрэзентацыі беларускай адметнасці да канструявання беларускай ідэнтычнасці.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Ельскі А. *Выбранае*. Мазоўка Н, Казбярук У, укладальнікі; Мазоўка Н, Казбярук У, Кісялёў Г, перакладчыкі. Мінск: Беларускі кнігазбор; 2004. 496 с.
2. Казбярук УМ. Аляксандр Ельскі. У: Мархель У, Чамярыцкі В, рэдактары. *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. Том 2, Новая літаратура: другая палова XVIII – XIX стагоддзя*. Мінск: Беларуская навука; 2010. с. 444–462.
3. Хаўстовіч М. Аляксандар Ельскі і беларускае адраджэнне ў другой палове XIX ст. *Acta Albaruthenica*. 2017;17:23–37.
4. Барысенка В, Мальдзіс А. рэдактары. *Пачынальнікі: з гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст*. Мінск: Беларуская навука; 2003, 549 с.
5. Jelski A. Korespondencye «Kraju». *Kraj*. 1883;50:9–10.
6. Гаранін С, рэдактар. *Літаратура другой паловы XIX стагоддзя. Том 5, частка 2*. Мінск: Мастацкая літаратура; 2013. 269 с.
7. Хаўстовіч М. *Даследаванні і матэрыялы: літаратура Беларусі XIX – пачатку XX стагоддзяў. Том 3*. Варшава: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego; 2017. 360 с.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 17.12.2024.
Received by editorial board 17.12.2024.